

ARCHEOLOGIA

ZIEMI ŚREDZKIEJ

ILONA WODEJKO
AGNIESZKA FRĄCZKOWSKA-PYRA

ARCHEOLOGIA ZIEMI ŚREDZKIEJ

Katalog wystawy

Środa Śląska 2024

Copyright© Muzeum Regionalne w Środzie Śląskiej

Redakcja i korekta: Jagoda Biskont

Skład i łamanie: Marcin Zamorski Wydawnictwo Rajd

ISBN: 978-83-954917-3-3

Dofinansowano ze środków pozostających w dyspozycji ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego Wspieranie Działań Muzealnych 2024.

Wstęp	5
Archeologia ziemi średzkiej w okresie międzywojennym	7
Zarys dziejów człowieka na terenie ziemi średzkiej, od paleolitu schyłkowego po okres wędrówek ludów	9
EPOKA KAMIENIA	9
EPOKA BRĄZU	17
EPOKA ŻELAZA	22
Lista zabytków eksponowanych na wystawie	27
Zasady postępowania z przypadkowo znalezionymi zabytkami archeologicznymi	33
Literatura	35

Wstęp

Archeologia ziemi średzkiej to tytuł wystawy stałej, która po długim okresie stagnacji pojawia się w przestrzeni wystawienniczej w nowej odsłonie. Modernizacja ekspozycji, zorientowanej na propagowanie archeologii regionu, dofinansowana została ze środków pozostających w dyspozycji ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w ramach działania/konkursu Wspieranie Działań Muzealnych 2024. Głównym celem zmodernizowanej wystawy jest przybliżenie odbiorcom zagadnień związanych z archeologią jako nauką odtwarzającą społeczno-kulturową przeszłość człowieka za pomocą dwóch kategorii źródeł archeologicznych: zabytków ruchomych – artefaktów oraz zabytków nieruchomych – stanowisk archeologicznych. Wystawie towarzyszy przekazany w Państwa ręce katalog składający się z trzech części. W pierwszej z nich przedstawiono ogólny zarys archeologii ziemi średzkiej w okresie międzywojennym opracowany na podstawie informacji zawartych w rocznikach okręgowych *Kreiskalender Neumarkt*. Druga poświęcona jest zarysowi dziejów człowieka na wspomnianym terenie, od paleolitu schyłkowego, gdyż najstarsze ślady pobytu człowieka w interesującym nas obszarze pochodzą właśnie z końca starszej epoki kamienia, po okres wędrówek ludów. Część trzecia prezentuje wizerunki wybranych eksponatów i spis wszystkich muzealiów eksponowanych na wystawie. Wśród prezentowanych obiektów znalazły się zabytki ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Środzie Śląskiej oraz wypożyczone przez Muzeum „Dom Archeologa” – oddział Muzeum Uniwersytetu Wrocławskiego i przez Muzeum Archeologiczne – oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia, bez których cel wystawy nie mógłby zostać zrealizowany. Całość podsumowuje krótka wzmianka

na temat współczesnej roli badań archeologicznych z elementami legislacyjnymi, dotyczącymi postępowania z przypadkowo znalezionymi zabytkami archeologicznymi.

Mamy nadzieję, że na nowo zaaranżowana wystawa pozwoli Państwu zagłębić się w fascynującą historię naszego regionu.

Ilona Wodejko

dyrektor Muzeum Regionalnego w Środzie Śląskiej

Archeologia ziemi średzkiej w okresie międzywojennym

Na początku XX wieku w Środzie Śląskiej wydawano ilustrowany rocznik regionalny w formie kalendarza o nazwie *Kreiskalender Neumarkt*. W czasopiśmie znajdziemy informacje kulturalne, społeczno-polityczne, a także historyczne. Nie bez echa pozostawały również odkrywane znaleziska archeologiczne, dlatego też rocznik jest dla nas dziś cennym źródłem wiedzy o odkryciach archeologicznych na ziemi średzkiej przed II wojną światową.

Podjęcie do odkryć archeologicznych w tamtych czasach było bardzo romantyczne. Artykuły opisujące poszczególne znaleziska rozpoczynają się zazwyczaj od malowniczej retrospekcji przenoszącej czytelnika do czasów współczesnych zabytkom, snując opowieść o ludziach, do których należały w przeszłości te przedmioty. Niemniej, mimo tej bajkowej otoczki, należy wyrazić słowa uznania dla samego rozpoznania chronologicznego i typologicznego zabytków. Co ciekawe, zawarte w rocznikach informacje o zabytkach archeologicznych skupiają się głównie na znaleziskach pradziejowych, w zasadzie pomijając zabytki średniowieczne.

Jednym z największych odkryć opisanych w średzkich rocznikach jest grób z II w. n.e., któremu poświęcono artykuły w wydaniach z 1924 r. oraz 1927 r., przez znanego archeologa R. Tackenberg. Był to grób ciałopalny odkryty pomiędzy miejscowościami Brodno i Rzeczyca, mający bogate wyposażenie grobowe, typowe dla wojownika z tamtego okresu. W grobie znaleziono urnę z prochami zmarłego, a także dwa groty broni drzewcowej, dwie ostrogi, umbo i imacz (metalowe elementy tarczy), sprzączkę, końcówkę pasa, nożyce, dwa szydła, oselkę oraz dwa noże. Według autora artykułów jeden z noży

(mowa o egzemplarzu posiadającym zdobienie) miał w momencie znalezienia krawędź tnącą tak ostrą, jak gdyby dopiero co był używany. Ponadto, według opisu, na umbie odkryto fragmenty tkaniny, którą zidentyfikowano jako pozostałości po całunie pogrzebowym.

Miejscem przechowywania zabytków archeologicznych znajdujących na terenie ziemi średzkiej było funkcjonujące w Środzie Śląskiej od lat 20. XX w. muzeum. Niestety zbiory średzkiego muzeum spotkał los podobny do zbiorów setek innych muzeów w trakcie II wojny światowej. Zabytki częściowo zaginęły, natomiast te, które udało się uratować, włączono w zbiory dużych muzeów centralnych – w przypadku zabytków ze Środy Śląskiej było to Muzeum Narodowe we Wrocławiu oraz Muzeum Miejskie Wrocławia. Jednak dziś, dzięki przeprowadzonym kwerendum oraz współpracy z Muzeum Archeologicznym oddziałem Muzeum Miejskiego Wrocławia, możemy ponownie zaprezentować Państwu na naszej stałej wystawie archeologicznej część zabytków odkrytych na terenie ziemi średzkiej na początku XX wieku.

Zarys dziejów człowieka na terenie ziemi średzkiej, od paleolitu schyłkowego po okres wędrówek ludów

EPOKA KAMIENIA

Na około 500 tys. lat temu przyjmuje się datowanie początków osadnictwa człowieka na terenie ziem polskich. Był to okres paleolitu dolnego, gdy całe terytorium naszego kraju pokryte było lodowcem, co znacznie utrudniało osadnictwo. Sytuacja zmieniła się około 15–10 tys. lat temu, w okresie paleolitu schyłkowego, kiedy mamy do czynienia z ustępowaniem lodowca i ociepleniem klimatu, spowodowało to przełom w osadnictwie. Prowadzone w drugiej dekadzie XX w. badania powierzchniowe dostarczyły danych związanych z osiedlaniem się człowieka na ziemi średzkiej. W ten sposób w okolicach miejscowości

Zabytki z epoki kamienia

Głoska natrafiono na narzędzia krzemienne: liściaki, rylce, drapacze oraz kilkadziesiąt wiórów krzemiennych. Przedmioty te niestety zaginęły, prawdopodobnie w trakcie II wojny światowej, w związku z czym jednoznaczne określenie ich przynależności kulturowej nie jest możliwe. Należy jednak uznać, że ludność, której ślady odnaleziono zostały w Głosce, praktykowała zbieracko-łowiecki tryb życia oraz związana była z kulturami liściakowymi, rozwijającymi się wówczas na Niżu Środkowoeuropejskim, na co wskazuje zwłaszcza obecność liściaków we wspomnianej miejscowości. Nadmienione wytwory krzemienne pełniły

funkcję grotów strzał, za pomocą których ludność w tym czasie polowała na renifery. Z omawianym okresem łączą się również znalezione na terenie ziemi średzkiej pozostałości fauny kopalnej. Na stanowisku kopalnym w miejscowości Miękinia odkryto szczątki kostne łosia (*Alces alces*), natomiast w Rakoszycach – mamuta stepowego (*Mammuthus trogontheri*) oraz jego młodszego następcę mamuta włochatego (*Mammuthus primigenius*).

Zabytki z epoki kamienia

Na terenie Niżu Środkowoeuropejskiego, a tym samym na obszarze Polski między ok. 8000–5000 tys. p.n.e. panował mezolit, czyli środkowa epoka kamienia. Klimat uległ znacznemu ociepleniu, co było konsekwencją całkowitego wycofania się lodowca. Zmieniły się warunki środowiskowe, a omawiany obszar pokrył się lasami i rozbudowaną siecią rzeczną. Ludność mezolityczna nadal prowadziła zbieracko-łowiecki tryb życia, jednak zróżnicowanie środowiska przyrodniczego dawało większe możliwości pozyskiwania pożywienia z zasobów fauny i flory lasów, rzek i jezior. Do zdobywania pożywienia nadal używano narzędzi i broni wykonywanych z krzemienia, ale uległy one mikrolityzacji i geometryzacji. Ślady pobytu ludności mezolitycznej na ziemi średzkiej odnaleziono w okolicach Brodna i Głoski. Wśród odkrytych tam narzędzi zarejestrowano obecność drapaczy, rylców, skrobaczy, przekłuwaczy, ciosaków, a także zbrojników, czyli

niewielkich wyrobów stanowiących elementy uzbrojenia, na które składały się trójkąty pieńkowskie, trapezy, półtylczaki typu Komornica i tylczaki lancetowate.

Na specjalną uwagę zasługują odkrycia na stanowisku nr 1 w Brodnie, gdzie w latach 70. XX w. natrafiono na ślady po mezolitycznym obiekcie mieszkalnym. W trakcie wykopalisk ustalono, iż były to pozostałości po szałasie wytyczonym na planie prostokąta o wymiarach

6 x 4 m. Opierając się na wynikach badań oraz analogii do podobnych obiektów funkcjonujących jeszcze w XIX w. na Półwyspie Czukockim i Wyspie Wrangla, badacz stanowiska prof. Zbigniew Bagniewski dokonał hipotetycznej rekonstrukcji szałasu, z której wynikało, że jego naziemną część skonstruowano z drewnianych żerdzi pokrytych skórą i tworzącymi dwuspadowy dach. Żerdzie, osadzone w podłożu u podstawy obiektu, wraz z ziemią wzmacniały również jego zewnętrzną część. Wnętrze szałasu zagłębione było w ziemię na ok. 0,5 m. Do środka, gdzie znajdowało się palenisko, prowadziło wejście usytuowane w ścianie szczytowej.

Narzędzia pozyskane z wymienionych stanowisk świadczą o ich przynależności do kultury chojnicko-pieńkowskiej.

Nie wcześniej niż w 2 połowie V tysiąclecia p.n.e. dotarły na ziemie dzisiejszej Polski pierwsze społeczności neolityczne, które wywodziły się z nad środkowego Dunaju. Przybysze zasiedlali inne nisze ekologiczne niż żyjące w tamtych czasach na naszych terenach mezolityczne społeczności o łowiecko-zbierackim modelu życia, zaowocowało to ich współwystępowaniem przez długi czas. Badania archeologiczne wykazują, że taka struktura społeczna mogła trwać nawet 500 lat, miała ona charakter pokojowy, a społeczności mezolityczne i neolityczne utrzymywały ze sobą raczej sporadyczne kontakty.

Nowa jakość życia, którą przyniosły ze sobą społeczności neolityczne, wiązała się przede wszystkim z udomowieniem zwierząt (hodowano bydło, świnie, owce, kozy) oraz opanowaniem umiejętności uprawy

Zabytki z epoki kamienia

roślin (uprawiano jęczmień, pszenicę, proso, groch, soczewicę, mak, len). Prowadzona przez ludność neolityczną gospodarka agrarna przyczyniła się do zapoczątkowania osiadłego trybu życia, co z kolei wpłynęło na rozwój architektury i budownictwa – zaczęto budować stabilne domy słupowe oraz duże naziemne konstrukcje megalityczne. To w neolicie powstały pierwsze naczynia ceramiczne, lepiące z gliny i wypalane w ogniskach. Nastąpił również rozwój włókiennictwa pod względem metod oraz narzędzi wykorzystywanych do produkcji tkanin z włókien roślinnych oraz zwierzęcych, z których następnie wytwarzano odzież. W miarę rozwoju społeczności neolitycznych i ich potrzeb pojawiły się kolejne nowe technologie – pozyskiwanie soli, górnictwo krzemienia oraz wydobywanie i metalurgia miedzi. W ten sposób uzyskiwano produkty, które podlegały krótkodystansowej oraz dalekosiężnej wymianie.

Neolit był również pierwszym okresem w dziejach ludzkości, kiedy człowiek zaczął trwale ingerować w przyrodę. Budowanie konstrukcji

Zabytki z epoki kamienia

megalitycznych, które przetrwały do dzisiaj, wycinka lasów w celu pozyskania surowca, tworzenie pól uprawnych i pastwisk, to działania, które mają odzwierciedlenie we współczesnym krajobrazie.

Neolit, czyli młodszy okres epoki kamienia, trwał w Polsce kilka tysięcy lat (5400–2200/2100 p.n.e.). Na ziemi śródzkiej odkryto dotąd kilkadziesiąt neolitycznych stanowisk archeologicznych będących pozostałością po pobycie społeczności identyfikowanych z różnymi jednostkami kulturowymi tego okresu: kultura ceramiki wstęgowej rytej (Kostomłoty), kultura ceramiki wstęgowej kłutej (Brodno), kultura pucharów lejkowatych (Brodno, Głoska, Kryniczno, Szczepanów, Zakrzów), kultura amfor kulistych (Samborz), kultury paraneolityczne, dawniej zwane kulturą ceramiki dołkowo-grzebykowej (Brodno).

Należy zaznaczyć, że najlepiej rozpoznany dotychczas stanowiskiem neolitycznym z ziemi śródzkiej jest stanowisko 27 w Kostomłotach,

Zabytki z epoki kamienia

gdzie odkryto pozostałości osady kultury ceramiki wstęgowej rytej. Nazwa wzięła się od charakterystycznego zdobienia naczyń w postaci spiralnych wstęg i wątków geometrycznych. Badania archeologiczne przeprowadził w 2005 roku zespół badaczy Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach modernizacji autostrady A4. Osada w Kostomłotach usytuowana została na obszarze nieznacznie wyniesionym ponad otoczenie, w widłach dwóch cieków wodnych, i zajmowała powierzchnię trzech hektarów. Jej pozostałości mają układ przestrzenny, charakterystyczny dla osiedli z tego czasu: znajdowało się na niej siedem zagród złożonych z długich domów wzniesionych w konstrukcji słupowej i towarzyszących im obiektów gospodarczych, zróżnicowanych pod względem wielkości, formy i odnajdywanych w nich zabytków. Podstawowym elementem każdej

zagrody był dom o długości około 18,5–20 m i szerokości około 5,8–6 m. Rozprzestrzenienie różnych rodzajów zabytków wskazuje, że duża część codziennej działalności odbywała się przed domem, po jego stronie południowej i południowo-wschodniej. Zagrody układały się w rzędy przebiegające wzdłuż linii południowy zachód – północny wschód, a odległości między nimi są bardzo podobne. Plan osady oraz zabytki pokazują nam, że rozrastała się ona w czasie, poprzez budowę kolejnych zagród.

Podczas prowadzonych na stanowisku badań archeologicznych pozyskano wiele próbek organicznych do badań archeobotanicznych. Dzięki nim wiemy, że najchętniej uprawianym zbożem w Kostomłotach był jęczmień (stanowił 70% wśród szczątków roślinnych), natomiast do budowy konstrukcji architektonicznych wykorzystywano głównie drewno dębu (stanowił 95% wśród szczątków roślinnych). Materiał zabytkowy znaleziony na osadzie reprezentuje najpóźniejszy etap rozwoju kultury ceramiki wstęgowej rytej na Śląsku (faza IIIB), który można datować na około 5150–4950/4900 p.n.e.

EPOKA BRĄZU

Początek epoki brązu na terenach dzisiejszej Polski przypada na około 2300/2200 lat p.n.e. Pierwotnie podstawą utrzymania społeczności było rolnictwo i hodowla w wariantach pochodzącym z najmłodszych kultur neolitycznych. Stopniowo na rozwój gospodarki istotny wpływ miał postęp w metalurgii. Wykorzystanie miedzi, a później brązu do wytwarzania ozdób, części stroju, czy wreszcie broni i narzędzi, przyczyniło się do postępu gospodarczego i rozwoju cywilizacji oraz kształtowania się warstw społecznych, co za tym idzie także elit. Za taką interpretacją przemawiają chociażby odkrywane przez archeologów skarby przedmiotów brązowych, ówczesznie cennych ze względu na ich trwałość i wartość materialną.

Na ziemi śródzkiej najstarsze fazy epoki brązu są reprezentowane przez jednostkowe znaleziska archeologiczne. Prawdopodobnie wiąże się to z występowaniem słabych gleb, nieatrakcyjnych dla osiedlania się społeczności reprezentujących kulturę unietycką. Przytoczyć można jedynie zabytki z Zabłota, Samborza i Kostomłotów pochodzące z grobów i osad oraz znaleziska luźne w postaci młota kamiennego z Wilkowa i kamiennego narzędzia z Chomiąży. Skromny w odkrycia archeologiczne na omawianym obszarze jest też wczesny okres epoki brązu, reprezentowany przez kulturę przedłużycką. Wiązać z nią można grób z cmentarzyska w Piekarach i znaleziska luźne z Białkowa, Brodna i Brzezinki Śródzkiej.

Około 1300 lat p.n.e. to początek rozwoju kultury łużyckiej na terenie ziem polskich, będącej wariantem obejmującego znaczną część Europy kręgu kultur pól popielnicowych, określanych tak ze względu na obecność wielkich cmentarzysk ciałopalnych. Kultura łużycka występowała na niemal całym terytorium ziem polskich, poza jego

Zabytki z epoki brązu

Brodna i Słupa, gdzie odkryto osady i cmentarzyska, ulokowane na wzgórzach wydmowych rozległe cmentarzyska z Samborza, Księgienic i Piekar, czy grodziska z Chwalimierza i Wojczyc. Materialne pozostałości tej społeczności, pozyskane również z powyższych stanowisk to m.in. ręcznie lepiona ceramika o rozmaitych formach. Ciekawe są grzechotki w kształcie poduszeczki oraz figurki zoomorficzne pozyskane z grobów. Wśród naczyń zarejestrowano cienkościenne kubki, czarki, czy formy miniaturowe. Stosunkowo często znajduwane są egzemplarze o chropowatych powierzchniach, np. garnków, placków glinianych i naczyń zasobowych. Ceramika zdobiona była głównie motywami geometrycznymi, m.in. trójkątami, pasmami i trykwetrami,

a w okresie halsztackim stosowano ornament malowany przy użyciu naturalnych farb. Na osadach ludności kultury łużyckiej odnotowano obecność kamiennych i krzemiennych narzędzi, np. topory, rozcieracze do ziaren, gładziki, sierpy (krzemienne ostrza umieszczone w drewnianych obsadkach) oraz brązowe sierpy i siekiery. Społeczność omawianej kultury zamieszkiwała budynki naziemne w konstrukcji słupowej, które wznosiła blisko cieków wodnych. Poza nimi użytkowano głównie ziemianki i półziemianki. Uprawiano zboża, głównie pszenicę, ale także proso, jęczmień i owies oraz hodowano bydło, trzodę, poza tym owce i kozy.

Na cmentarzyskach w większości występowały groby popielnicowe, sporadycznie jamowe, w których oprócz popielnicy znajdowały się przystawki gliniane. W grobach odnajdowana jest również biżuteria: zapinki, szpile, bransolety, naszyjniki, naramienniki oraz przybory toaletowe np. brzytwy, wykonane głównie z brązu.

Zabytki z epoki brązu

EPOKA ŻELAZA

Czasy, w których żelazo stało się głównym surowcem w wytwarzaniu narzędzi, nazywamy epoką żelaza. Na ziemiach polskich zmiany kulturowe nabierają wówczas dużej dynamiki, co odzwierciedla podział epoki na kilka okresów.

Pierwszym z nich jest okres halszacki, kształtujący się w połowie VIII w. p.n.e., w trakcie którego tereny ziemi średzkiej nadal zamieszkiwała ludność kultury łużyckiej (mającej swoje początki jeszcze w epoce brązu). Zmiany w tej kulturze wynikają z jej kontaktów z kulturą halszacką, możliwych głównie dzięki rozwojowi handlu w ramach szlaku bursztynowego. W materiale archeologicznym zmiany te widoczne są głównie w postaci licznej obecności przedmiotów ekskluzywnych (odnajdywanych szczególnie w bogatym wyposażeniu grobowym) oraz w nowych formach zdobienia ceramiki (wprowadzenie techniki malowania).

Kolejny okres epoki żelaza, rozpoczynający się około 400 r. p.n.e., nazywany jest w archeologii okresem lateńskim lub przedrzymskim. W tym czasie w Europie dochodzi do dominacji kręgu kulturowego związanego z ludnością celtycką, kształtującego się na podłożu kultury halsztackiej, przy dużym udziale wpływów cywilizacji greckiej i etruskiej. Z celtycką penetracją terenu ziemi średzkiej wiążemy skarb 30 złotych monet miseczkowatych odkrytych w miejscowości Brzezinka Średzka, niestety zaginiony przed 1945 rokiem. Skarb identyfikowano z celtyckim plemieniem Bojów, znanym ze swojej działalności menniczej prowadzonej m.in. na Śląsku. W okresie dominacji Celtów na terenie ziem zachodniej Polski kształtuje się nowa jakość – kultura przeworska. Na terenie ziemi średzkiej jest znana od swoich najstarszych faz, a jej mikroregion osadniczy składający się z kilku osad i cmentarzysk zaczyna kształtować się wzdłuż brzegów Odry, szczególnie w okolicach miejscowości Brodno, Słup i Księgienice, a także nieco dalej na południe, w okolicy miejscowości Przedmoście.

Wspomniane wyżej Brodno (stan. 3) jest stanowiskiem, na którym odkryto najwcześniejsze ślady osadnictwa z terenu ziemi średzkiej.

Osada położona była na niewielkim piaszczystym wyniesieniu, nad zachowanym starym korytem Odry i wchodzi w skład średko-wołowskiego regionu osadniczego. Centralna część osady została zniszczona przez funkcjonującą tutaj w latach 1959–1961 piaskownię, natomiast w latach 1974–1976 przeprowadzono szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne na zachowanej części osady. Łącznie przebadano obszar o powierzchni 30,6 ara okalający teren piaskowni, jednak szacuje się, że osada pierwotnie zajmowała teren nieco ponad 1 hektar.

Stanowisko w Brodnie było osiedlem o charakterze otwartym, nieposiadającym umocnień, co było typowe dla osad z tego okresu. Podczas wykopalisk archeologicznych przebadano 176 obiektów

nieruchomych. Były to pozostałości po elementach konstrukcyjnych m.in. domostw, różnego rodzaju jamach gospodarczych (magazynowych, poprodukcyjnych, śmietniskowych), paleniskach oraz innych obiektach o nieokreślonej funkcji. Rozmieszczenie obiektów na osadzie pozwala stwierdzić, że występowały na niej dwie strefy – mieszkalna, będąca koncentracją domostw (z domami usytuowanymi wzdłuż linii północ–południe lub wschód–zachód), oraz produkcyjna, na której wystąpiło duże skupisko jam gospodarczych oraz odnaleziono liczne fragmenty żużla.

Mieszkańcy osady w Brodnie utrzymywali ożywione kontakty z innymi ludami, na co wskazuje materiał archeologiczny. Odnaleziono tu pojedyncze fragmenty ceramiki typowej dla Celtów oraz znaczną ilość ceramiki kultury jastorfskiej, charakterystycznej dla półwyspu Jutlandzkiego.

Długość użytkowania osady możemy oszacować na około 200 lat. Ślady osadnictwa ustępują tu pod koniec okresu przedrzymskiego, co jest powszechne dla osad przeworskich z zachodniej Polski.

Zabytki z epoki żelaza

Uchwytną metodami archeologicznymi pustkę osadniczą możemy wiązać ze znanymi ze źródeł pisanych niepokojami i ruchami migracyjnymi na terenie Barbaricum. Były to wędrówki Cymbrów i Teutonów w dwóch ostatnich dziesięcioleciach II w. p.n.e., napór Germanów na Galię w czasach Cezara oraz opanowanie przez plemiona swebskie terenów Czech i Słowacji, które wcześniej zajmowali Celtowie. Najbliższa czasowo procesowi wyludnienia na obszarze kultury przeworskiej była wyprawa Ariowista w latach 71–58 opisana przez Cezara. Być może ludność z osady przeworskiej w Brodnie brała udział właśnie w tych wojnach.

Osada w Brodnie po okresie niepokojów nie odradza się, jednak około II w. n.e., już w okresie wpływów rzymskich, w odległości 200 metrów od niej, powstaje nowa jednostka osadnicza kultury przeworskiej (Brodno, stan. 4).

W pierwszych dziesięcioleciach naszej ery w Europie doszło do dominacji kulturowej i politycznej Cesarstwa Rzymskiego. Wpływy kulturowe na ludy żyjące na ziemiach polskich były tak silne, że

wyodrębnił kolejny okres epoki żelaza – okres wpływów rzymskich. Ziemia średzka w tym czasie była nadal zasiedlona przez kulturę przeworską, której sieć osadnicza w tym czasie znacznie zagęściła się.

Zabytki z epoki żelaza

Ślady osadnicze odkryto w okolicach miejscowości Szczepanów, Samborz, Zabłoto, Piekary, Siemidrożyce, Szymanowice, Konary oraz Pietrzykowice.

Rok 375 wyznacza początek ostatniego okresu archeologicznej epoki żelaza – okresu wędrówek ludów – trwającego do VI/VII w. n.e. Jest to data najazdu na Europę koczowniczego plemienia Hunów, po którym następuje kryzys osadniczy wynikający z migracji plemion germańskich w kierunku Cesarstwa Rzymskiego i tym samym wyludnienia się znacznych terenów ziem polskich, w tym ziemi średzkiej. Z tego okresu znamy już tylko pojedyncze znaleziska archeologiczne odkryte w miejscowościach Przedmoście i Pietrzykowice.

Lista zabytków eksponowanych na wystawie

Ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Środzie Śląskiej:

1. Wióry krzemienne (80 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-339,
2. Półprodukty krzemienne (36 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-443,
3. Ciosak krzemienno, Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-425,
4. Zgrzebło krzemienne, Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-358,
5. Piłki krzemienne (4 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-421,
6. Trapezy krzemienne (13 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-359,
7. Narzędzia krzemienne oprawione w zrekonstruowane rękojeści (3 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-325,
8. Rdzenie krzemienne (26 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-341,
9. Drapacze krzemienne (12 szt.), Brodno, pow. średzki, mezolit, nr inw. MŚŚ-IV-446,
10. Toporek kamienny, Ramułowice, pow. średzki, kultura ceramiki sznurowej, nr inw. MŚŚ-IV-2,
11. Toporek kamienny, Kobylniki, pow. średzki, kultura lendziarska, nr inw. MŚŚ-IV-3,
12. Toporek kamienny, miejscowość nieznaną, eneolit, nr inw. MŚŚ-IV-41,
13. Toporek kamienny, Słup, pow. średzki, kultura ceramiki sznurowej, nr inw. MŚŚ-IV-40,
14. Siekierka krzemienno, Juszczyń, pow. średzki, neolit, nr inw. MŚŚ-IV-39,
15. Topór z metabazytu (dawna interpretacja: motyka z amfibolitu), Pichorowice, pow. średzki, kultura lendziarska, nr inw. MŚŚ-IV-825,
16. Bransoleta brązowa, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/7,
17. Bransoleta brązowa, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/8,
18. Pierścień brązowy, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/4,
19. Szpila brązowa, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/1,
20. Szpila brązowa, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/2,
21. Szpila brązowa, Słup, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. S/W/3,
22. Naczynie gliniane, Słup, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. S/W/5,
23. Naczynie gliniane, Słup, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. S/W/6,
24. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-11,
25. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-33,
26. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-36,
27. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-6,
28. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-20,

29. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-46,
30. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-11,
31. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-11,
32. Grzechotka gliniana, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-44,
33. Grzechotka gliniana, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-46,
34. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-46,
35. Naczynia gliniane (2 szt.), Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-43,
36. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-51,
37. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-42,
38. Naczynia gliniane (2 szt.), Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-49,
39. Naczynie gliniane, Jugowiec, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-36,
40. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-46,
41. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-54,
42. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. Br98/W/5,
43. Łyżka gliniana, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MŚŚ-IV-499,
44. Naczynie sitowate, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MŚŚ-IV-499,
45. Wylew naczynia z motywem narracyjnym, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MŚŚ-IV-524,
46. Paciorek szklany, Krościna Wielka, pow. trzebnicki, kultura przeworska, nr inw. KW 58/W/1/15,
47. Zapinka żelazna, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. Br98/W/1,
48. Zapinka żelazna, Garbce, pow. trzebnicki, kultura przeworska, nr inw. GAR/W/1/15,
49. Astragalus (kość do gry), Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. Br98/W/2,
50. Dłuto metalowe, Borzęcin, pow. trzebnicki, nr inw. BOR8/W/7/15,
51. Przęśliki gliniane (5 szt.), Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MŚŚ-IV-499,
52. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. Br98/W/3,
53. Naczynie gliniane, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. Br98/W/4,
54. Naczynie gliniane, Piotrowice, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. P02/W/1,
55. Naczynie gliniane, Piotrowice, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. P02/W/2.

Ze zbiorów Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu oddziału Muzeum Miejskiego Wrocławia:

1. Ząb mamuta, Jodłowa, pow. dębicki, plejstocen, nr inw. MAW/20/1963,
2. Motyka kamienna, Lutynia, pow. średzki, neolit, nr inw. 188:27,

3. Motyka kamienna, Gałów, pow. średzki, neolit, nr inw. 233:24,
4. Toporek kamienny, Księgienice, pow. średzki, neolit, nr inw. 467:08,
5. Toporek kamienny, Kostomłoty, pow. średzki, neolit, nr inw. 51:94,
6. Toporek kamienny, Gałów, pow. średzki, neolit, nr inw. 291:34,
7. Toporek kamienny, Głoska, pow. średzki, neolit, nr inw. 1941:5,
8. Toporek kamienny, Brzezinka Średzka, pow. średzki, neolit, nr inw. 401:36,
9. Toporek kamienny, Zabłoto, pow. średzki, neolit, nr inw. 126:98,
10. Toporek kamienny, Osiek, pow. średzki, neolit, nr inw. 34,
11. Toporek kamienny, Białków, pow. średzki, kultura lendzierska?, nr inw. MAW/I/41 (109:29),
12. Półprodukt siekierki krzemiennej, Brodno, pow. średzki, neolit, nr inw. 1939:243,
13. Siekierka krzemienna, Białków, pow. średzki, neolit, nr inw. 854:28,
14. Siekierka kamienna, Bogdaszowice, pow. wrocławski, neolit, nr inw. 203:39,
15. Siekierka krzemienna, Białków, pow. średzki, neolit, nr inw. 854:28,
16. Siekierka kamienna, Wilków Średzki, pow. średzki, neolit, nr inw. 1943:12,
17. Siekierka kamienna, Lipnica, pow. średzki, neolit, nr inw. MMW/A/I/1793 (270:26),
18. Siekierka krzemienna, Miękinia, pow. średzki, neolit, nr inw. MMW/A/I/1934 (2573:28),
19. Siekierka krzemienna, Miękinia, pow. średzki, neolit, nr inw. MMW/A/I/1935 (2574:28),
20. Siekierka krzemienna, Piekary, pow. średzki, neolit, nr inw. MMW/A/I/2792 (114:21),
21. Siekierka krzemienna, Pielaszkowice, pow. średzki, neolit, nr inw. MMW/A/I/2795 (1938:601),
22. Toporek kamienny, Osiek, pow. średzki, neolit, nr inw. 33,
23. Wiór krzemienny, Konary, pow. średzki, neolit, nr inw. 1313:03,
24. Rozcieracz kamienny, Głoska, pow. średzki, nr inw. 1411:27,
25. Naczynie z uszkiem, Brodno, pow. średzki, kultura ceramiki sznurowej, nr inw. MAW/I/129 (1093:01),
26. Fłaza z kryzą, Głogów-Nosice, pow. głogowski, kultura pucharów lejkowatych, nr inw. MMW/A/I/2088 (189:07),
27. Naczynie, Marszowice, pow. oławski, kultura ceramiki sznurowej, nr inw. MMW/A/I/1865 (613:03),
28. Dzbaneł, Wrocław-Gądów, pow. wrocławski, kultura jordanowska, nr inw. MAW/I/416 (93:14),
29. Amfora czteroucha, Czernica, pow. wrocławski, kultura amfor kulistych, nr inw. MAW/63/1970,

30. Naszyjnik tordowany, Witowice, pow. strzeliński, Kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1552,
31. Naszyjnik tordowany z pogrubionymi końcami, miejscowość nieznana, Kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1553,
32. Paciorki kościane, Chomiąża, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/297,
33. Bransoleta z brązu, Wilczków, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/884,
34. Bransoleta z pogrubionymi końcami, Chróstnik, pow. lubiński, Kultura łużycka, nr inw. MAW/III/304,
35. Grot włóczni, miejscowość nieznana, Kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1541,
36. Grot oszczepu, Śląsk, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/967,
37. Grociki scytyjskie, Śląsk, okres halszacki, nr inw. MAW/II/1110,
38. Brzytwa brązowa, Kadłub, pow. średzki, IV–V okres epoki brązu, nr inw. MAW/II/411,
39. Brzytwa brązowa, Śląsk, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1612,
40. Sierp brązowy, Karmin, pow. milicki, V okres epoki brązu, nr inw. MAW/II/28,
41. Siekierka brązowa, Świdnica, pow. świdnicki, III okres epoki brązu, nr inw. MAW-1/64,
42. Siekierka brązowa, Karmin, pow. milicki, V okres epoki brązu, nr inw. MAW/III/16,
43. Dwuczęściowa forma odlewnicza do produkcji siekierok z tuleją, Wołów, pow. wołowski, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1312,
44. Pierścień brązowy, Śląsk, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1023,
45. Pierścień brązowy, Chwalimierz, pow. średzki, epoka brązu, nr inw. MAW/II/310,
46. Naramiennik z tarczками spiralnymi, Kondratowice, pow. strzeliński, II okres epoki brązu, nr inw. MAW-141/1:1967,
47. Naramiennik brązowy, Śląsk, IV–V EB, nr inw. MAW/II/1181,
48. Naramiennik żelazny, miejscowość nieznana, kultura łużycka, nr inw. MAW/1198,
49. Naramiennik wolutowy, Milicz, pow. milicki, kultura mogiłowa, nr inw. MAW/1/1983,
50. Szpila brązowa, Śląsk, kultura przedłużycka, nr inw. MAW/II/1615,
51. Szpila brązowa, Śląsk, kultura przedłużycka, nr inw. MAW/II/960,
52. Szpila brązowa, Kadłub, pow. średzki, V okres epoki brązu, nr inw. MAW/II/410,
53. Szpila uchata z tarczowatą główką, miejscowość nieznana, kultura mogiłowa, nr inw. MAW/II/1058,
54. Szpila z profilowaną główką, miejscowość nieznana, kultura łużycka, nr inw. MAW/II/1053,
55. Szpila z miseczkowatą główką i pierścieniami pod nią, miejscowość nieznana, nr inw. MAW/II/1178,

56. Szpila z tulejową główką, Wrocław-Osobowice, pow. wrocławski, kultura mogliłowa, nr inw. MAW/III/1245,
57. Przęślik gliniany, Chomiąża, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MAW/III/1644,
58. Naszyjnik z paciorków z bursztynu, Piekary, nr inw. MAW/III/1452,
59. Szpila z profilowaną główką, Brodno, pow. średzki, kultura łużycka, nr inw. MAW/III/1970,
60. Naczynie gliniane miniaturowe, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/266 (630:90),
61. Klucz do zamka żelazny, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/279 (322:91),
62. Sprężyna do zamka żelazna, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/281 (324:91),
63. Szydło zdobione żelazne, Sława, pow. wschowski, kultura przeworska, nr inw. MMW/A/III/2585 (198:14),
64. Nóż żelazny, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/267 (631:90),
65. Mały nóż żelazny, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/268 (632:90),
66. Nożyce kabłąkowe żelazne, Nowa Wieś Wrocławska, pow. wrocławski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/2023 (487:09),
67. Fragment imacza żelaznego, Śląsk, kultura przeworska, nr inw. MMW/A/III/2560 (4351),
68. Imacz żelazny, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/189,
69. Nożyk żelazny, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/191,
70. Brzytwa żelazna, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/196,
71. Końcówka pasa żelazna, Brodno, pow. średzki, kultura przeworska, nr inw. MW/III/194,
72. Sprzączka do pasa żelazna, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/266 (630:90),
73. Grot włóczni żelazny, Kowalowice, pow. namysłowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/1149 (20:99),
74. Grot włóczni zdobiony żelazny, Śląsk, kultura przeworska, nr inw. MMW/A/III/2585 (198:14),
75. Krzesiwo żelazne, Chobienia, pow. wołowski, kultura przeworska, nr inw. MAW/III/270 (634:90).

Z zbiorów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego:

1. Rdzeń krzemienisty, Radgoszcz, pow. Międzychód, paleolit schyłkowy, nr inw. 73/96/S/6,
2. Wiór, Radgoszcz, pow. Międzychód, paleolit schyłkowy, nr inw. 143/96/S,
3. Liściak, Radgoszcz, pow. Międzychód, paleolit schyłkowy, nr inw. 96/96/S,

-
4. Motyka z metabazytu, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. W/26/05,
 5. Siekiera z metabazytu, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. W/15/05,
 6. Naczynie miniaturowe, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, bez nr.,
 7. Naczynie zdobione ornamentem kłutym, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, bez nr.,
 8. Fragment naczynia zdobiony wstęgą z nakłuciami, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, bez nr.,
 9. Przydenna część naczynia zdobiona ornamentem kłutym, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. 606/05,
 10. Fragment naczynia zdobionego ornamentem nutowym, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. M/623/05,
 11. Przykrawędny fragment naczynia zdobiony ornamentem kłutym, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. M/695/05,
 12. Fragment naczynia zdobiony ornamentem nutowym, Kostomłoty, pow. średzki, kultura ceramiki wstęgowej rytej, nr inw. M/319/05,
 13. Sierpaki, Strzelin, pow. strzeliński, kultura ceramiki wstęgowej rytej, bez nr.,
 14. Ostrze kościane wraz z kółkiem z kości i pozostałością lepiszcza, Bytomin/Bytnik, pow. głogowski, kultura pucharów lejkowatych (4410 ± 35 BP), bez nr.,
 15. Przęślik gliniany, neolit, bez nr.

Zasady postępowania z przypadkowo znalezionymi zabytkami archeologicznymi

Zabytki to materialne ślady działalności człowieka, będące środkiem przekazu informacji o wszelkich dziedzinach życia i okresach, w których powstały. Wśród nich możemy wyróżnić zabytki archeologiczne, które dzielimy na dwie kategorie. Pierwsza to zabytki archeologiczne nieruchome, czyli stanowiska archeologiczne – będące powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka. Druga kategoria obejmuje zabytki ruchome (artefakty), tzn. wszelkiego rodzaju przedmioty będące wytworem człowieka (np. ozdoby, monety, ceramika, narzędzia itp).

Zabytki archeologiczne podlegają ochronie prawnej i bez względu na sposób odkrycia są własnością Skarbu Państwa. W razie przypadkowego znalezienia artefaktu archeologicznego, należy jak najdokładniej zabezpieczyć i oznaczyć miejsce jego znalezienia. Dobrym działaniem będzie, np. zrobienie zdjęcia miejsca odkrycia, spisanie współrzędnych GPS. Odkrycie i wszystkie powyższe dane należy bezzwłocznie przekazać miejscowemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków, a jeśli nie jest to możliwe – wójtowi, prezydentowi lub burmistrzowi (podstawa prawna: ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Dz. U. Nr 162, poz. 1568, ze zm.]). Nie należy eksplorować miejsca znalezienia zabytku, gdyż wszelkie towarzyszące mu przedmioty lub zalegające wokół niego warstwy będące pozostałościami po różnego rodzaju konstrukcjach tworzą jego kontekst. Wydobyte bez odpowiedniej wiedzy na powierzchnię gruntu kolejne przedmioty, mogą pochodzić z grobu czy domostwa na osadzie. Przesną być wówczas nośnikami informacji i nie opowiedzą nam o przeszłości. Dlatego ważne jest, by eksploracją i dokumentacją zajęli się archeolodzy.

Zniszczenie obiektu lub stanowiska archeologicznego, a także przywłaszczenie znalezionych okazów traktowane są jako przestępstwo, za które grozi kara do 8 lat pozbawienia wolności, a w przypadku dóbr o szczególnym znaczeniu dla kultury do 10 lat. Przestępstwem jest również handel zabytkami archeologicznymi, gdyż stanowią one własność Skarbu Państwa.

Literatura

- Bagniewski Z., 1987, Niektóre zagadnienia osadnictwa mezolitycznego na terenie Polski południowo-zachodniej, „Studia Archeologiczne”, t.15.
- Błażejowski A., 1998, *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.
- Błażejowski A., 2002, Relikty osady kultury przeworskiej na stan. 6 z miejscowości Przedmoście, gm. Środa Śląska, woj. dolnośląskie, „Archeologia Silesiae”, t. I.
- Błażejowski A., Borowski G., 2006, Ziemia średzka w pradziejach i wczesnym średniowieczu, [w:] *Środa Śląska dzieje miasta wina i skarbów*, red. Rościśław Żerelik, Wrocław.
- Borowski G., 2020, *Ziemia Średzka okiem archeologa*, Środa Śląska.
- Burdukiewicz J. M., 1975, Paleolit schyłkowy na Dolnym Śląsku, „Studia Archeologiczne”, t. 8, Wrocław.
- Bykowski K., 1975, Brodno, pow. Środa Śląska, stanowisko 3, „Informator Archeologiczny”.
- Bykowski K., 1975, Sprawozdanie z badań osady wielokulturowej na stanowisku 3 w Brodnie, pow. Średzki (Dolny Śląsk), „Śląskie Sprawozdanie Archeologiczne”, t. XVII.
- Bykowski K., 1976, Wyniki badań nad osadnictwem starożytnym i wczesnośredniowiecznym w Brodnie, gm. Środa Śląska, woj. wrocławskie, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. XVIII.
- Bykowski K., 1977, Sprawozdanie z badań w rejonie Brodna, gm. Środa Śląska, woj. wrocławskie, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. XIX.
- Chrzanowska W., 1979, Zwierzęcy materiał kostny z wykopalisk w Brodnie, gmina Środa Śląska, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu”, t. CXV.
- Furmanek M., Masojć M., 2011, Wielokulturowe stanowisko w Kostomłotach, pow. średzki, „Raport 2005–2006”, t. 6.
- Furmanek M., Masojć M., 2016, Wykorzystanie krzemienia narzutowego przez społeczność kultury ceramiki wstęgowej rytej w świetle badań w Kostomłotach, stan. 27, pow. średzki, [w:] *Krzemień narzutowy w pradziejach. Materiały z konferencji w „Mądralinie” w Otwocku, 18-20 października 2010.* „Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach”, t. 8, red. Borkowski W., Sałacińska B., Sałaciński S.,
- Furmanek M., Masojć M., Piekalski J., 2011, Wyniki badań ratowniczych prowadzonych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, w związku

- z modernizacją jezdni północnej autostrady A-4 na odcinku Legnica Wrocław, „Raport 2005–2006”, t. 6.
- Furmanek M., Masojć M., Sady A., 2014, Użytkowanie roślin przez społeczności wczesnoneolityczne na Śląsku. Wyniki Badań archeobotanicznych z Kostomłotów, stan. 27, woj. dolnośląskie, [w:] *Szkice neolityczne. Księga poświęcona pamięci Profesor Anny Kulczyckiej-Leciejewiczowej*, red. K. Czarniak, J. Kolenda, M. Markiewicz, Wrocław.
- Gedl M., 1980, *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna*, cz. III, Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie, Kraków.
- Godłowski K., 1985, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław.
- Jarysz R., 1988, Ratownicze badania archeologiczne w Słupie, stan. 3, gm. Środa Śląska, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 40.
- Jarysz R., 1999, Grób kultury przeworskiej z Brodna, stan. 1, gm. Środa Śląska, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41.
- Kosińska E., 1990, Materiały do studiów nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym rejonu Środy Śląskiej, „Historia”, t. 70.
- Lewczuk J., 1994, Kultura przeworska na Środkowym Nadodrzu w okresie lateńskim, [w:] „Kultura przeworska: Materiały z konferencji pod redakcją J. Guby i A. Kokowskiego”, t. 1.
- Łęcki W., 2008, Piec garncarski z okresu wpływów rzymskich odkryty na stan. 20 w Piotrowicach, pow. Środa Śląska, [w:] *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*, red. A. Błazejewski, Wrocław.
- Marciszak A., Kotowski A., Przybylski B., Badura J., Wiśniewski A., Stefaniak K., 2017, Large mammals from historical collections of open-air sites of Silesia (southern Poland) with special reference to carnivores and rhinoceros, „Historical Biology”.
- Pescheck Chr., 1939, Die Fruehwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis nach 200 nach Christus), „Quellenschriften zuer ostdeutschen Vor- und Fruechgeschichte” Band 5.

Informacje ustne

Prof. dr hab. Artur Błazejewski,
dr Bernadetta Kufel-Diakowska